

NOTES ON BASIC VERBS IN BABURNÂME

Dr. Ezgi SIRTI

Milli Eğitim Bakanlığı
ezgisirti@hotmail.com

Abstract

Ghazi Zahîreddin Muhammed Babur (1487-1530) wrote his work in his mother tongue, known as Baburnâme, considered a valuable part of world cultural history. This prose text is among the masterpieces of the East Turkish which is generally called Chagatai language in Turcology.

In the history of world culture, there has been a need to determine the basic words of languages since primitive but practical dictionaries and speech guides written for the languages of societies whose missionaries have been targeted by much earlier times. Undoubtedly in contemporary linguistics, the detection of the vocabulary (lexicon) has reached a more detailed and scientific level. The basic word that have been transmitted from one generation to the other and used to meet the most important concepts of human life have created an important field of investigation in terms of meaning changes in the historical process. The limit of the article, in which the basic verbs that meet the action field of the basic words are examined, is drawn with the “action verbs”.

Here, the basic verbs are determined by sampling and their polysemy structure is discussed by basing Baburnâme’s text transcription between Harvard University publications (New York-Oxford 1996) and Ord. Prof. Dr. R. R. Arat’s publication (Ankara 1987) which brings this work to Turkish with very rich notes. This richness of polysemy is a linguistic proof for Eastern Turkic language of 16th century (Chagatai) and the ruler’s author of this masterpiece in Middle Asia and India.

Keywords: *Baburnâme, vocabulary, basic verb, semantics, polysemy.*

BABURNÂME’DE TEMEL FİLLER ÜZERİNE NOTLAR

Özet

Gazi Zahîreddin Muhammed Babur (1487-1530) dünya kültür tarihinin değerli bir parçası sayılan ve *Baburnâme* diye tanınan eserini ana dilinde yazmıştır. Bu mensur metin Türkolojide daha çok *Çağatayca* diye anılan Doğu Türkçesinin şaheserleri arasında yer almaktadır.

Dünya kültür tarihinde, dillerin temel sözcüklerini belirleme gereği, çok daha eski çağlarda misyonerlerin hedef aldığı toplumların dilleri için yazılan ilkel ama pratik sözlükler ve konuşma kılavuzlarından beri vardır. Şüphesiz ki çağdaş dil biliminde söz varlığının (*lexicon*) tespiti çok daha ayrıntılı ve bilimsel bir düzeye ulaşmış hâdedir. Bir dilde kuşaktan kuşağa aktarılan ve insan yaşantısının en önemli kavramlarını karşılamak üzere kullanılan *temel sözler* tarihsel

süreçte meydana gelen anlam değişimleri bakımından önemli inceleme sahası yaratmıştır. Temel sözlerin eylem alanını karşılayan temel fiillerin incelendiği makalenin sınırı “hareket fiilleri” ile çizilmiştir.

Burada *Baburnâme*’nin Harvard Üniversitesi yayınları arasında çıkan metin transkripsiyonunu (New York-Oxford 1996) ve Çağatayca metni çok zengin notlarla Türkçeye kazandıran Ord. Prof. Dr. R. R. Arat’ın yayını (Ankara 1987) esas alınarak temel fiiller söz varlığı örnekleme yoluyla tespit edilmiş ve bunların çok anlamlılık (*polysemy*) yapısı ele alınmıştır. Bu çok anlamlılık zenginliği, Orta Asya’da ve Hindistan’da XVI. asrın kültür dili olan Doğu Türkçesi (Çağatayca) için ve bu şaheserin hükümdar müellifi için dil bilim esaslı bir delildir.

Anahtar kelimeler: *Baburnâme, söz varlığı, temel fiil, anlam bilim, çok anlamlılık.*

Baburnâme

Hindistan tarihinde Türk-İslam kültürünün etkili olduğu son dönem olan Babur Şah ve torunlarının hâkimiyet devri **Mugal** (*Indo-Timurid dynasty, Mogul dynasty, Mongol dynasty, Mughal Empire*) adıyla anılmaktadır (bk. *Encyclopedia Britannica* <https://www.britannica.com/topic/Mughal-dynasty>). Hindistan, XVIII. yüzyıl sonlarında İngiliz hâkimiyetinin bir parçası oluncaya kadar “Hindistan Türk İmparatorluğu” demekte hiç tereddüt edilemeyecek biçimde Babürilerin yönetimi altında yaşamıştır. Açıkça bu Türk egemenliğine rağmen Moğol kavim adından bozularak icat edilen ve barbarlık imgesiyle yüklenen *Mugal* adlandırması şüphesiz ki Batılı tarih yazıcılığının kaleminden çıkmıştır. Objektif tarihçilerin Balkanlardan İran’a ve Orta Asya’dan İndus vadisine kadar egemen olan hükümdarların öz kimliklerine dayanarak isabetle “Türk asrı” diye andığı XVI. yüzyılın Türk kültürü anıtı Baburnâme, bizim için Babur Şah’ın yaşadıklarını kaleme aldığı bir hatıratın ötesinde tarihî, coğrafi, askerî, toplumsal anlamda bir hazinedir. Bu dikkatle Baburnâme gibi bir yadigârın, barındırdığı maddî ve manevî kültür öğeleri bakımından *leksikolojik* açıdan değerlendirilmesiyle Doğu Türkçesi (Çağatayca) söz varlığının Baburnâme’de hayat bulan anlamsal yönü görülebilir.

Baburnâme üzerine filolojik araştırmalar için kullanılan en kapsamlı çalışma Annette S. Beveridge tarafından yapılan yayındır: “The Bâbur-Nâme being the autobiography of the emperor Bâbur, the founder of the moghul dynasty in India, written in chagatay türkish; now reproduced in facsimile from a manuscript belonging to the Sir Sâlâr Jang of Haydarâbâd, and edited with a preface and indexes, London-Leyden 1905”. Bu yayının 1971’de tekrar basımı yapılmıştır; I. cilt “Haydarâbâd Codex” diye adlandırılan nüshanın faksimilesi ardından şahıs adları dizini (3-76.s.); kavimler dizini (77-79.s.) ve coğrafi dizin (80-105) ile tamamlanmaktadır. Baburnâme’nin dil bakımından daha yeni olan Kazan nüshası Rus şarkiyatçısı N. İlminskiy tarafından 1857’de Kazan’da yayımlanmıştır. Metnin Türkçe tercümesini basmak isteyen Türk Tarih Kurumu’nun talebi üzerine R. R. Arat’ın bütün mevcut yayımlardan da yararlanarak hazırladığı ve metin üzerine kapsamlı notlar da içeren “Vekayi Babur’un Hâtıratı” (Ankara 1943) başlıklı eseri ülkemizdeki Orta Asya tarih ve kültür araştırmalarının

bugün de bir esası halindedir. Baburnâme'nin Çağatayca transkripsiyonu ile Farsçasını paralel olarak yayımlayan W. Thackston İngilizce çeviriyi de vermiştir: Zahiruddin Muhammad Babur Mirza Bâburnâme. Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian Translation. (Turkish Transcription, Persian Edition and English Translation by W. M. Thackston, Jr) Harvard University: Sources of Oriental Languages and Literatures 1993. Bizim çalışmamızda da A. S. Beveridge (1971) yayınındaki orijinal metne, W. M. Thackston (1993) transkripsiyonu ile mukayeseli olarak bakılmış ve örneklerin Türkiye Türkçesi karşılıklarında R. R. Arat'ın (1943) tercümesi kullanılmıştır.

Temel Fiil, Hareket Fiilleri ve Çok Anlamlılık

Söz varlığı, dilin yaşama alanlarının toplamı olarak, zaman içinde kazandığı anlamlarla dinamik yönünü de korumaktadır. Anlam değişimleri (*dallanma*) içinde temel sözcük (*basic vocabulary*) diye anılan bölüm ise dilin yapı taşı vasfındaki varlık ve kavramlarını karşılayan söz varlığını içermektedir. Z. Korkmaz bu terimi “Bir dilde çok eski devirlerden beri kullanılagelen, o dilin çeşitli alanlarındaki söz varlığını oluşturan temel kavramlardan birine karşılık ve yeni türetmelere temel oluşturan tek heceli veya daha basit kökünü bilemediğimiz birden fazla heceli kök değerindeki taban kelime” olarak tanımlar. (Korkmaz 2007: 213). Altay dilleri teorisi bağlamında, dil akrabalığının ölçütünü arayan Alman Türkolog G. Doerfer, belli kültürlere bağlı olmayan ve insanlığın ortak kavramlarını karşılayan *görmek, gitmek, gelmek, almak, bir, iki, üç, göz, ayak, topuk* gibi sözleri “temel sözcükler” kategorisine sokmuştur. (Doerfer 1983: 1) L. Doğan da Türk dilindeki organ adlarını incelediği makalesinde temel kelimelerin belirlenmesinde beş ölçütten söz etmektedir: 1. Söz varlığı birincilliği 2. Biçim bilim kapalılığı 3. Anlam gücü 4. Anlamsal koruma 5. Tarihsel kullanım. (Doğan 2005: 143-144).

Organ, sayı, renk, yön vb. adlar; temel ihtiyaçların giderilmesinde öne çıkan hayati fiiller söz varlığının *temel* alanını var ederken asıl (temel/ilk/esas) anlamdan farklı aktarma ve mecazlarla doğan çok anlamlılık (*polysemy*) olgusu da bu temel dağarcıkta daha yüksek oranda söz konusu olmaktadır.

Sözcük anlam biliminin (*lexical semantics*) çalışma alanının mental söz varlığıyla birlikte kelimenin “sözcüksel ve bağlamsal anlamı” üzerine yoğunlaşması (Schwarz-Chur 2004: 17), sözcüğün karşıladığı anlam ya da anlamların dilin söz varlığına nasıl hizmet ettiğini de gözler önüne sermektedir. Doğan Aksan sözcük anlam biliminin anlam belirleyicileri ve ayırıcıları ile tanımlanabileceğini belirtmektedir. Çok anlamlılık da bu belirleyicilerden biridir ve asıl (temel/ilk/esas) anlamın aktarmalar ve kullanım sıklığıyla yeni kavramları karşılar hâle gelip söz varlığında yerini alması sonucunu vermektedir. (Aksan 2009: 70) Temel söz varlığı dilde / eserde kullanım (*performance*) ile zamana anlamca direnen *sağlam* yapıdaki esas söz varlığını (*basic*

vocabulary) çok anlamlılıkla buluşturabilmektedir. Söz gelimi, Türkçe Sözlükte “anatomide bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü” diye temel anlamıyla verilen *ayak* sözü, türlü anlam aktarmalarla “iskelemenin veya masanın ayağı”, “yürüyüş hızı” “basamak” “edebiyatta uyak” “kömür ocaklarında kömürün çıkarıldığı galeri” gibi anlamları kazanmış ve edebiyat, coğrafya, spor, madencilik terimi olarak da kullanılagelmiştir (Türkçe Sözlük 2011: 195). Bir sözcüğün birbiriyle bağlantılı kavramları karşılar hâle gelmesi biçiminde tanımlanabilecek çok anlamlılık (*polysemy*) terimini ilk kez kullanan ve anlam biliminin çalışma sahasına ilk büyük katkıları yapan Fransız dil bilimci Michel Bréal (1832-1915), anlam değişmelerini toplumsal bir gerçeklik, aktif düşüncenin doğal bir sonucu olarak değerlendirmektedir. (Bréal 1897: 134) Çok anlamlılık gösteren sözlerin semantik varyantlarını tek bir köke dayandıran görüş (Bussmann 1996: 918), metin (*bağlam*) içinde açıkça kendini göstermektedir. Çok anlamlılık, sözün temel anlamının etrafında şekillenmektedir.

Temel fiiller diğer fiillerden daha fazla oranda isimlerle ilişkidir. Örnek olarak “konuşmak” veya “düşünmek” insan doğasıyla sınırlı eylemlerdir, oysa “geçmek” veya “gitmek” eylemleri her varlık için geçerli temel fiiller hâindedir. İnsan, at, iş veya para için bu temel fiiller kullanıldığında kendiliğinden çok anlamlılık meydana gelmektedir. Dolayısıyla isimlerdeki çok anlamlılıktan daha fazla miktarda fiillerde ve özellikle de birçok varlıkla ilişkide olan temel fiillerde çok anlamlılık olgusuna rastlanır.

Fiillerin semantik tasnifinde “durum” (*stative*) ve “hareket” (*active*) ölçüt olarak kullanılan anlam ve işlev alanlarını meydana getirmektedirler. “Olmak, hissetmek, sahip olmak” gibi fiiller semantik bakımından durağanlığın, işlev bakımından da niteliği ortaya koyan sözlerin -özellikle sıfat kullanımlarının- etrafında yer alırken, “yazmak, çalışmak, okumak” gibi fiiller hareketin (*action*), sürecin (*process*) işaretçisi olarak hareket fiilleri başlığı altında değerlendirilmişlerdir. (Bussmann 1996: 1120) Dillerin dil bilimsel kategorileri üzerinde duran J. Lyons, fiillerin semantik ve işlevsel farklarını verdikten sonra esas unsur olarak “temel” isim, fiil ve sıfatların öncüllüğünü vurgulamıştır. Hareket fiili (*action-denoting verb*), “temel” olarak değerlendirilen fiil kısmında yer almaktadır. (Lyons 1977: 448) Hareket fiillerinin semantik sınıflandırmadaki yerinin, gerek ilişki içinde olduğu isimlerle (nesnelere) gerekse yukarıda anılan “temel fiil” olgusunun çok anlamlılığa elverişli yönüyle yakından ilgisi vardır.

Baburnâme’de yer alan temel fiil söz varlığı da, Çağatayca eserlerle oluştuğunu kabul edeceğimiz *Çağatayca Söz Varlığı* içinde, farklı bağlam ve aktarmalarla oluşan çok anlamlılık neticesinde aslında isimlere (nesnelere) dair de gözlemler sunmaktadır. Bu, fiillerin var olmaları ve kullanım alanına çıkmaları için gerekli olan isimlerle beraber ortaya çıkan zenginliktir.

Temel sözcüklerin ve dolayısıyla temel fiillerin kesin sınırlarla belirlenmiş bir listesi mevcut değildir. Esasen sözlükçülüğün ve anlam biliminin ortak konusu olduğu görülen bu söz varlığı, Baburnâme metni üzerinden tarama yöntemiyle ve yukarıda söz ettiğimiz bakış açısıyla oluşturulacaktır. Böylece Maverâünnehir, Kâbil ve Hindistan olmak üzere üç ana coğrafya üzerine oturtulan ve Babur Şah'ın tarihî, siyasî, kültürel ilişkilerle şekillendirdiği olaylarda hareket bildiren fiillerin anlam zenginliği incelenecektir. Bu amaçla temel fiiller içinde yer alan hareket fiillerinin kullanım sıklıkları göz önünde bulundurularak bu temel fiillerin kazandıkları anlamlar tanıklanacaktır.

kél-

1. “gelmek”: *Fān navāh̄sığa kélđük* “Fān civarına geldik.” (81b)
2. “biriyle birlikte gelmek *-bile zarfıyla beraber-* ”: *Beglikleride Sevinçek Han sultānlar bile kélip Tāşkandda Ahmad Kāsımnı kapağanda alarnı basturup kirdi.* “Bey olduktan sonra Süyünçük Han, sultanlar ile birlikte gelip Taşkent’te Ahmet Kâsım’ı kuşattığı zaman onları mağlup edip içeriye girdi.” (234b)
3. “ortaya çıkmak, kaynaklanmak”: *Yağşı ıdı andın kéledür.* “Güzel koku, buradan gelir.” (288a)
4. “meydana gelmek”: *Yağınlarıda bir zamānda sayllar kéledür.* “Yağmur zamanlarında seller oluşur.” (291a)
5. “akmak”: *Ol cāhdın su bu cāhğa kélür.* “Su, o kuyudan bu kuyuya geçer.” (301a)
6. “fethetmek üzere gelmek, akın etmek” //üstige kél-//: *Sultān Mas’ūd Mīrzā ham Samarķand dağdağası bile Şahr-i Sabz üstige kélđi.* “Sultan Mes’ud Mirza da Semerkant’ı almak amacıyla Şehr-i Sebz üzerine geldi.” (38a)
7. “-p kél- ve -A kél- biçimleriyle devamlılık işlevli tasvir fiili meydana getirir.”: *Oşol bāğda bir su akıp kéledür edi.* “Bu bahçeden bir su akıyordu.” (118b); *Fargāna vilāyatıda bu tabaķa muķtadā va şayhu'l-islām va kād’i bola kélgendürler.* “Fergana vilayetinde bu aileden olanlar imam, şeyhülislam ve kadı olagelmiştir.” (54a)
8. Deyimler meydana getirir: *Aslan hātirimğa kélmedi.* “Esasen aklıma gelmedi.” (228b)

Eski Türkçenin geniş söz varlığını kapsayan etimoloji sözlüğünde G. Clauson’un “gelmek”, “geri gelmek” anlamlarıyla verdiği fiile dair çok anlamlılık bakımından yalnızca *keldeçi yıl* “gelecek yıl” ifadesine dikkat çekmiştir. (EDPT 715; krş. DTS 295; DLT 301) P. de Courteille de *Dictionnaire Turk-Oriental*’de “gelmek” anlamından sonra fiilin *getirmek* ve *karşılaşmak* anlamındaki *kéltür-* ve *kéliş-* fiilleriyle olan ilişkisinden söz etmektedir. (DTO 487) *kél-*, hareketi karşılamada temel fiiller arasında kullanımı en yüksek fiildir. 1589 yerde *kél-* fiilinin kullanıldığını tespit ettik. Bu veriye 296 yerde geçen *kéltür-* fiilini de eklediğimizde çekimli fiil ve fiil ismi olarak temel hareket fiilleri arasında *kél-* fiilinin yerinin oldukça önde olduğunu görmekteyiz. “Gelmek” kavram alanının temel

anlamı bilinçli bir ulaşmayı, bir yere varmayı karşılamaktadır. Fiilin çok anlamlılıkla birlikte “meydana gelmek, akmak” gibi anlamlar kazandığı görülmektedir. Askerî bir müdahaleyi ifade eden “fethetmek üzere gitmek, hücum etmek” anlamını karşılayan *üstige kél-* kalıplaşmış biçimi kullanılmıştır. Eserde 27 kez geçen *kél-* temel fiilin bu şekilde kullanımı da dikkate değerdir. Eylemin devamlılığını bildirmede en fazla kullanılan zarf fiil ekleri -p ve -A ile *kél-* fiilin birliğinden, öncesi olan ve süren durum ifade edilmiştir. “Hatıra gelmek, nazara gelmek” gibi deyimsel kullanımlar da “gelmek” kavram alanının tabiatına uygun olarak gelişmiştir. Ayrıca eserde 3 yerde geçen ve “hücum etmek” anlamını karşılayan *uruş keltür-* biçimi de söz varlığına katkı açısından ilginç bir birleşmedir: *Bir kün Şıbağ Han Âhenin Darvâzası sarı uruş keltürdi.* “Bir gün Şaybak Han, Âhenin kapısı tarafına hücum etti.” (91b)

bar-

1. “gitmek”: *Tüşke yavuk Koç Begning kişisi bir şar’i su yokkarı barıp guzar taptılar.* “Öğleye yakın Koç Bey’in adamları, suyun bir şer’i kadar yukarı tarafına gidip bir geçit buldu.” (226a)
2. “bir yerden alınıp bir yere ulaştırılmak” (krş. Tü. *gel-*: ‘Kahve, Yemen’den mi geliyor?’): *Hurmuz va Hindüstânğa tamâm munıng bādāmı barur.* “Hürmüz ve Hindistan’a hep bunun bademi gider.” (4b)
3. “bir hâlden başka bir hâle geçmek”: *Başımni munâcâtka qoyup tilek tileydür edim kim köziim uykuğa barıptur.* “Başımı münacata koyup dilek dilerken uykuya dalmışım.” (118b)
4. “üstüne gitmek, hücum etmek” // *üstige bar-//*: *Dost Begni cavangarnıñ Parâlanıng üstige bargan kişining arkasığa kömek yiberildi.* “Dost Bey, yardım için Pirâle’nin üzerine yürüyen sol kolun arkasına gönderildi.” (230a)
5. “ölmek” // *Tengri rahmatığa bar-//*: *Oşal zamân Tengri rahmatığa bardı.* “O zaman Tanrının rahmetine kavuştu.” (39b)

G. Clauson, *bar-* fiilin “bir yerden ayrılmak, gitmek” temel anlamını vermiş, “bir şeyden kaçmak, kaçınmak”, “tanrısal bir yere varmak” gibi mecazdan doğan kullanımlarını Uygurca metinlerden örneklendirmiştir (EDPT 354; ayrıca bk. DLT 171; DTS 83). Pavet de Courteille *bar-* fiili için “gitmek; yola çıkmak” anlamlarını vermiştir. (DTO 146)

Baburnâme’de “gitmek” kavramının taşıdığı hareketin bir üst anlama çıkararak götürülmeyi, başka bir duruma evrilmeyi karşıladığını da görmekteyiz. Ölüm metaforu ise gitmek kavramının boyut değişikliğine dair bir kullanımı olarak değerlendirilebilir. Kutsal bir ifadeyle Tanrıya ulaşma anlamını da G. Clauson’un andığını hatırlatmak isteriz. Ayrıca askerî terim ve ifadeler bakımından fiillerden türlü anlam ilişkileri ve aktarmalarla yararlandığını gördüğümüz Babur Şah’ın “hücum etmek” anlam karşılığı ile verebileceğimiz “*üstige bar-*“ ifadesi de 12 kez kullanılmıştır. Hareket bildiren temel fiiller arasında sahip olduğu çok anlamlılığın yanı sıra *bar-* fiili, kullanım sıklığı

olarak da büyük bir hacme sahiptir. Eserde *bar-* fiili, çekimli ve çekimsiz fiil olarak 762 yerde kullanılmıştır.

tüş-

1. “inmek, bulunulan seviyeden aşağıya gitmek”: *Andın Gumbazak Köteli bile aşıp Sâykännü basturup Dandānşikan Kötelidin ötüp Kahmard Ölengige tüşüldi.* “Oradan Künbezek geçidini aşarak Saygan üzerinden Dendān-Şiken geçidinden geçip Kāhmerd çayırına inildi.” (183b)
2. “varmak” //kelip tüş-/: *Badī‘uzzamān <Mīrzā> andın köçüp neçe köç bile Tālaqānning Alğu Tağığa kelip tüşti.* “Bediüzzaman Mirza oradan çekilerek birçok zorlukla Tālikān’ın büyük bağına geldi.” (36a)
3. “hücum etmek”: “... iki-üç katla tüşüp Tambalning kazağını basıp başlar kesip keltürdi. “İki üç defa hücum edip Tenbel’in çapulcularını yendi ve başlarını kesip getirdi.” (71a)

G. Clauson’un ET döneminden itibaren “bir yere yerleşmek; gitmek; bir yerden inmek; geri çekilmek; istemsizce düşmek” gibi anlamlarla andığı *tüş-* fiili (EDPT 560; krş. DLT 610; DTS 600) belgelerle görebildiğimiz en erken dönemden beri kavram alanı geniş olan kök fiillerden biridir. Türkiye Türkçesinde, anlam daralmasıyla yalnızca “seviye olarak bir yere düşmek” temel anlamından şekillenen aktarmalar ve mecazlarla kullanılsa da Çağatayca söz varlığında “düşmek, dökülmek; inmek, alçalmak; konaklamak, ordugâh kurmak; tamamlamak; durdurmak, önlemek; kapsamak, içine almak” gibi oldukça zengin anlamlara sahip bir fiildir. (DTO 235) Baburnâme’de anılan anlamlarla yakınlık içinde olan harekete bağlı ifadelerin çokluğu söz konusudur. Ayrıca kaynaklarda anılmayan “hücum etmek, saldırmak” anlamı, eserin askerî terminolojiye temel fiillerden yararlanarak yaptığı katkıyı göstermektedir. *tüş-* fiili eserde 679 kez geçmiştir.

yürü-

1. “yol almak, yürümek”: *Oşol kéçe üç-tört kuroh yol yürüp bir köl yakasında tüşüp uykuladuk.* “O gece üç dört kürüh yol yürüyerek bir göl sahiline inip uyuduk.” (339a)
2. “hareket etmek, gitmek”: *Sayyid Kāsım eşik aça bu kün barçadın yahşırak yürüp uzup kılıç yétkürdi.* “Seyyid Kasım Eşik Aga bugün herkesten daha güzel hareket edip kılıç kullandı.” (31a)
3. “akın etmek”: *Sulţān ‘Alī Mīrzā Baysungur Mīrzāniñ keyniçe oq Samarqandğa yürüdi* “Sultan Ali Mirza hemen Baysungur Mirza’nın ardından Semerkand’a akın etti.” (38a)

ET *yori-*, *yor-* biçimlerinde gördüğümüz fiilin “yürümek, ilerlemek” anlamı kaydedilmiştir. Çağataycada *yürü-* şeklinde “gitmek” anlamını da karşıladığı belirtilmiştir. (EDPT 957; krş. DLT 702; DTS 274) Baburnâme’de *yürü-* fiilinin, *yürüş-* “(birlikte) yürümek, hareket etmek; akın etmek” ve *yürüş*, *yürümek* “yürüyüş; akın” şekilleri de sıkça kullanılmış, fiilin zengin kavram alanından “adımlamak, yürümek, geçmek” dışında askerî alana dair hareketi ifade de yararlanılmıştır: *Samarqandğa yürüşmek dā’iyası bile* “Semerkand üzerine yürümek niyetiyle” (59a), *Yolsız*

yürümekning işkālī bar érđi. “Yolsuz yerden yürümenin zorluğu vardı.” (160b) Ayrıca *yürüş* sözü “sefer, akın” anlamında da Baburnâme’nin söz varlığında yer almıştır: *Sultan-ĥusayn Mīrzā dek mardāna va uluĥ pādīšāh bu iki-üç yürüşde pādīšāhāna ‘azmī ba-cāy keltürđi.* “Sultan Hüseyin Mirza gibi cesur ve büyük bir padişah bu iki üç seferde padişahlara özgü azmini yerine getirmedi.” (165b) *yürüş turuş* ifadesi de metinde iki yerde “(düşman) üzerine giderek karşı koyma” anlamında kullanılmıştır. Nitekim R. R. Arat’ın tercümesinde de bağlam bu yönde verilmiştir: (...) *nê yaĥılıĥ yürüş va turuşın kıla aldılar, nê dostluĥ rāh u ravişin bile aldılar.* “(...) ne düşmanlık göstererek yürüme ve koyma ne de dostluk yolunu ve tarzını izleyebildiler.” (226b), *Cun ol ĥanlar va sultānlar yürüş-turuşning ĥisāb u yaraĥını bilür édiler...* “O han ve sultanlar yürüyüşün ve savaşın hesap ve usulünü bildiklerinden...” (265a) Yukarıda andığımız fiillerle oldukça sık kullanılan “üstige” ifadesi, hareketin yönünü bildirmede kalıplaşmış bir biçimde yürü- fiili ile de “üzerine gitmek” anlamını karşılamıştır: *Samarĥand üstige yürüĥey biz* “Semerkand üzerine yürüyeceĥiz.” (74a)

Baburnâme’de *yürü-* fiili ve ondan gelişen fiil ismi 284 yerde kullanılmıştır. Diğer temel hareket fiillerinden farklı olarak kalıcı isme de hizmet etmesi yönünden dikkat çekicidir.

atlan-

1. “ata binmek”: *Fī’l-ĥāl atlanıp Āhanīn Darvāzasıĥa mutavaccih boldum.* “Derhal ata binip Āhenin kapısına doğru gittim.” (84b)
2. “hareket etmek, yola çıkmak”: *Tang atmasdın burun Gargdın atlanıp Ķuratuning yolu ayrılışdın men beş-altı kişi bile Ķuratuda salĥan bāĥnı tafarruc köre bardım.* “Tan ağarmadan önce Kerk’ten hareket edip Karatū yolunun ayrıldığı yere gelindiğinde beş altı adamla birlikte Karatū’da yapılan bahçeyi seyretmeye gittim.” (233b)

Kâşgarlı Mahmud’un “*er atlandı* ‘adam atlandı, ata bindi’, *ol taĥka atlandı* ‘o, daĥa çıktı’, herhangi bir yere çıkmak da böyledir.” şeklinde andığı fiil (DLT I 255-256; krş. EDPT 58; DTS 67), Çaĥatay eserlerinde “ata binmek; yola koyulmak; ileri atılmak” anlamlarıyla tespit edilmiştir. (DTO 5) Baburnâme’de 228 kez geçen fiilin daha çok ordunun harekete geçmesini, askerın akın etmek üzere yola çıkmasını karşılamakta kullanıldığını görmekteyiz. Babur Şah’ın *ĥerig atlan-* ifadesi eserde 14 kez geçmiştir. “Üzerine gitmek” anlam karşılıĥıyla verebileceĥimiz *üstige atlan-* ise yine askerî bir ifade olarak 8 kez kullanılmıştır. Ayrıca “bir işe ya da duruma hazırlanmak, girişmek”, *Bu kışlaĥda éĥende har iki-üç künde avĥa atlanur édim.* “Bu kışlaktayken her iki üç günde bir ava çıkardım.” (71a) cümlesinde görüldüğü üzere fiilin farklı bir anlam zenginliĥi olarak yansımıştır.

köĥ-

1. “yerleşmek üzere bir yerden ayrılmak”: *Bu cihattın Muĥullar özlerige daĥdaĥa u tavahhum yol berip Ribātak Orĥınıdın, kim İki Su Arası ham derler, Ūzkand tarafıĥa köĥüp Tambalĥa kişi*

yiberdiler. “Bu yüzden Moğollar kendi aralarında karışıklık yaratıp korkuya kapıldılar ve İki Su Arası dedikleri Ribâtek-Urçını’ndan Özgend taraflarına göç ederek Tenbel’e adam gönderdiler.” (64b)

2. “gitmek”: *Sultân Husayn Mîrzâ kârdân u şâhib-tacriba pâdişâh édi. Kûnduz sarı su yokkârı bağa köçti.* “Sultan Hüseyin Mirza iş bilir ve tecrübe sahibi bir padişahı. Kunduz’a doğru suyun yukarı tarafına gitti.” (33a)
3. “hareket etmek, yola çıkmak”: *Duşamba küni bâğdın köçtük.* “Pazar günü bahçeden hareket ettik.” (245b)

“İkamet edilen yeri değiştirmek, göçmek” temel anlamıyla ET devresinden beri takip ettiğimiz *köç-* fiiline dair G. Clauson en yaygın metaforik anlam olan “ölmek” kavramını anmıştır. Ayrıca Çağataycada “yola çıkmak, gitmek” anlamını karşıladığını da belirtmiştir. (EDPT 694; krş. DLT 317; DTS 311) P. de Courteille de “bir yere taşınmak, göçmek” anlamını vermiştir (DTO 464). Baburnâme’de 202 yerde geçen *köç-* fiili, temel anlamından çok da uzak olmayan bir bağ ile daha çok “ilerlemek” ya da “yola çıkmak” anlamlarını karşılanmıştır. Burada çok anlamlılığın “anlam daralması” yönünde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Eserde “ölmek” anlamını ise *köç-* fiili değil *-öldü-* dışında- 7 yerde *bar-* fiili karşılamıştır (bk. *bar-* 5.): *Tengri rahmatığa bar-* (39b, 154a, 157a, 163b, 171b, 374b, 375a)

tég-

1. “değmek, temas etmek”: *Garîb izdiham u cam’iyyat édi - andağ gülüv édi kim yığılışda ba’zının üç-tört kadam yol ayakı yerge tégmés édi.* “Kalabalık o kadar çoktu ki bu izdihamda bazıları, ayakları yere değmeden üç dört adım gidiyordu.” (186a)
2. “gelmek, isabet etmek”: *Hvâcakî Mullâ şadr, kim Hvâca Kalânning uluğ açası édi, boğan boynığa oğ tégdi.* “Hoca Kelân’ın büyük ağabeyi olan Hâceğî Molla-i Sadr’ın boynuna ok isabet etti.” (39b)
3. “başlamak, işe girişmek”: *İşke tégünçe ihtimâmu yahşî édi. İşke tégilgen mağallda kaltağaylığı bar édi.* “İşe başlayınca kadar ihtimamı iyiydi; ama işe başladığı vakit yersiz korkulara kapılırdı.” (15b)
4. “*mec.* belli bir seviyeye erişmek, layık olmak”: *Bularning ba’zısığa hud pâdişahlık ham tégmés édi.* “Bunların bazıları zaten padişah olacak değildi.” (23b)

G. Clauson, *teg-* fiilinin “bir yere ulaşmak” temel anlamından erken dönemlerde çok anlamlılık kazanarak “hücum etmek; dokunmak; ilgilenmek; bir şeye layık olmak” gibi kavram alanları doğrultusunda geliştiğini belirtmektedir. (EDPT 476; krş. DLT 546; DTS 546). P. de Courteille “dokunmak, temas etmek” anlam karşılığında *tigiz-* fiilini anmış, burada herhangi bir çok anlamlılıktan söz etmemiştir. (DTO 263) Baburnâme’de de ET devresinden beri takip edilen anlamlar

yer almıştır. Eserde 45 kez geçen *tég-* fiili, diğer fiillere göre kullanım sıklığı yönünden epey geride kalsa da hareket bildiren temel fiil söz varlığına yaptığı anlamsal katkı açısından kayda değerdir. Fiziksel temastan gelişen bir kavram alanı dairesinde yer alan *tég-* fiili, iki yerde “payına düşmek, kendine geçmek” kavramını karşılamıştır. Bu ifade, “isabet etmek” anlamından gelişmiş olmalıdır: (...) *Hind saltanatı munga tégip édi.* “Hindistan saltanatı buna kalmıştı” (226b), *Munga saltanat mīrās tégip édi.* “Saltanat ona mirasla geçmişti.” (271a)

két-

1. “bir yerden ayrılmak üzere çıkmak, gitmek”: *Andağ muqarrar boldı kim yete alsalar, hud hūb; agar yete almasalar, Malot qorganıning girdāgirdini yahşı ihtiyāt qalğaylar kim qorgan eli qaçıp kétmegeyler.* “Karara göre bunlar düşmana yetişebilirlerse yetişecek, yetişemezlerse de kurgandakilerin kaçıp gitmemeleri için Milvet kurganının etrafını iyice kollayacaklardı.” (258a)
2. “varmak”: *Ağasının mundağ yengile kétkenidin va biziñ mundağ ildam yetkenimizdin dang u mutağayyir bolup tura kaldı.* “Ağabeyinin böylesine kolayca gitmesine ve bizim de bu kadar çabuk gelmemize şaşırıp kaldı.” (72b)
3. “yok olma yoluna girmek, bitmek -elden çıkmak-”: *Eligdin kétken mulkni yana Tengri berdi.* “Elden çıkan mülkü Tanrı tekrar verdi.” (85a)
4. “yürümek, devam etmek, dayanmak”: *Dedim kim “Mundağ duşvārlik bile tirilgünce baş alıp itsem yahşı, bu nav’ hvārlik va zārlik bile el bilgünçe ayakım yetkençe kétsem yahşı.* “Dedim ki ‘Böyle sıkıntı içinde yaşamaktansa başımı alıp gitmek daha iyi, böyle sefalet ve şikâyetle âleme karşı dolaşmaktansa ayağımın götüreceği yere kadar gitmek daha iyi.’ ” (101b)

Bir yerden başka bir yere doğru yönelmeyi ve bu yönelmedeki hareket eylemini karşılayan *két-* fiili, Baburnâme’de *bar-*, *kél-*, *yürü-* kadar fazla kullanım sıklığına sahip değildir. Kullanıldığı bağlamda mecazın ağır bastığı, özellikle “yok olmak, tükenmek, elden çıkmak” kavram alanı dairesinde şekillendiği görülmektedir. G. Clauson’un *két-* fiilini “*bar-* fiilinin aşağı yukarı eş anlamlısı” olarak anmıştır. (EDPT 701; krş. DLT 310; DTS 303) P. de Courteille de “gitmek; yola çıkmak” anlamlarını anmış, *bar-* ile olan anlam bağından doğrudan söz etmese de iki fiilin anlam karşılıklarını aynı şekilde vermiştir. (DTO 482) 762 sözde kullanılan *bar-* fiiline karşılık *két-* fiili eserin tamamında 34 kez geçmiştir. Kullanım sıklığındaki bu büyük farkın yanı sıra anlam olarak da *két-* fiiline “ulaşmak, varmak, yola çıkmak” anlamlarını karşılamada yer verilmediğini görmekteyiz. Sahip olduğu kavram alanı itibariyle çok anlamlılığa izin veren bir fiil olmasına rağmen bu durumu, yakın anlam ilişkisinde olduğu *bar-* fiili ile olan semantik nöbetleşmeyle açıklayabiliriz.

Sonuç

Temel hareket fiilleri olarak değerlendirebileceğimiz ve temel anlamlardan türlü yollarla *çok anlamlılık* kazanmış olan söz varlığının Baburnâme’deki kullanım sıklığı şu şekildedir: *kél-* **1589**,

bar- 762, *tüş-* 679, *yürü-* 284, *atlan-* 228, *köç-* 202, *tég-* 45, *két-* 34. Mecazlar, aktarmalar ve kalıplaşmış ifadelerle zenginleşen kavram alanlarının çok anlamlılığı, Baburnâme'nin söz varlığındaki bir zenginlik işareti olarak değer taşımaktadır.

Aslında Türkçedeki fiillerin anlam zenginliği, yakın anlamdaki fiillerin çokluğu çok eski çağlarda bile dikkat çekmiş bir konudur. Çağatay Türkçesi veya Orta Asya edebî dilinin kurucusu olan, büyük devlet adamı ve edip Mir Ali Şîr Nevaî de dilin anlatım gücünü ispat etmek için kelimelerin anlam dünyasına müracaat etmişti: 1499'da yazdığı *Muhakemetü'l- Lügateyn* adlı filolojik incelemesinde Türkçe ile Farsçayı mukayese eden büyük Türkçeci şair, âdetâ bir dil bilimcisi gibi yakın anlamlı kelimelerin zenginliğini, Türkçeden 100 fiil seçerek bunların inceliklerinin Farsçada bulunmadığını ortaya koymuştur. Nevayi, bu kavramları bilmeyen Farslara bunları açıklamak için Arapça kelimeler yardımıyla uzun uzun cümleler kurmak gerektiğini ifade etmiştir. (bk. Barutcu-Özönder 1996: 15)

Burada oluşturmak istediğimiz dikkat de Türkolojide N. İlminskiy, S. A. Beveridge, A. M. Samoyloviç, G. F. Blagova, W. M. Thackston gibi isimler tarafından çok uzun zamandır biriktirilen geniş Baburnâme filolojisine küçücük bir örnek teşkil etmektedir. Anılan temel harekt fiillerinin bu yadigârdaki kullanımı ve çok anlamlılığı, Hindistan tarihinde *Mugal* devrinin kurucusu olarak kabul edilen XVI. yüzyıl başlarındaki Türk hükümdarı Babur Şah'ın ana dilindeki semantik zenginliğinden küçük bir kesit olarak anlam taşır: Ali Şîr Nevaî gibi büyük sanatçıların Orta Asya kültür merkezlerinde Doğu Türkçesi esaslı edebiyat dilini geliştirdiği çağda, Türk seyahatnamelerinin en güzellerinden birini kalem alan Babur Şah, askerî ve siyasî becerisi sayesinde Türk dilini de Hindistan'a kadar egemen kılmıştır.

Kaynaklar

Aksan D. (2009) *Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi)*. Engin Yayın evi: Ankara.

Arat R. R. (1943; 1987) *Vekayi Babur'un Hâtıratı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Barutcu-Özönder F. S. (1996) *Ali Şîr Nevayi Muhakemetü'l-Luğateyn, İki Dilin Muhakemesi*. TDK 656: Ankara.

Beveridge A. S. (1905) *The Bâbur-Nâme being the autobiography of the emperor Bâbur, the founder of the moghul dynasty in India, written in chagatay türkish; now reproduced in facsimile from a manuscript belonging to the Sir Sâlâr Jang of Haydarâbâd, and edited with a preface and indexes*, London-Leyden.

Bréal M. (1897) *Essai de Sémantique*. Paris: Hachette.

Bussmann H. (1996) *Routledge Dictionary of language and Linguistics*. London- New York: Routledge.

Clauson G. (1972) *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

Courteille P. (1870) *Dictionnaire Turk-Oriental*. Paris.

DLT bk. Kâşgarlı Mahmud.

Doğan L. (2005) "Türk Dilinde Organ Adları Üzerine Bir İnceleme -Ana ve Ara Temel Kelimeler-. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 6 S: 1, s. 141-163.

Doerfer G. (1983) "Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu", *TDAY-Belleten*, s. 1-16.

DTO bk. Courteille P.

DTS bk. Nadalyaev V.

EDPT bk. Clauson G.

Kâşgarlı Mahmud *Divanü Lûgat-it-Türk*. C.I-II-III-IV (2006) Kâşgarlı Mahmud (Çev. B. Atalay). TDK 521, 522, 523, 524: Ankara.

Korkmaz Z. (2007) *Gramer Terimleri Sözlüğü*. TDK 575: Ankara.

Lyons J. (1977) *Semantics*, Volume 2, Cambridge University Press.

Nadalyaev V. M.; Nasilov, D. M.; Tenişev, E. R.; Şçerbak, A. M. (1969) *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad.

Schwarz M. - Chur Jeannette (2004) *Semantik -Ein Arbeitsbuch-*. Gunter Narr Verlag: Tübingen.

Thackston (1993) *Zahiruddin Muhammad Babur Mirza Bâburnâma*. Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian Translation. (Turkish Transcription, Persian Edition and English Translation by W. M. Thackston, Jr) Harvard University: Sources of Oriental Languages and Literatures.

Türkçe Sözlük (2011) Türk Dil Kurumu yayını 11. Baskı, Ankara.

